

**Чи потребуємо козла відпущення?
Насильство та відкуплення у біблійних Писаннях**

Швагер Раймунд. – Львів: Свічадо, 2005. – 232 с.;
ISBN 966-8744-29-2; 50.00 UAH

Раймунд Швагер є відомий католицький богослов, який дуже ефективно зумів застосувати міметичну теорію Рене Жирара в дослідженні біблійних текстів і внаслідок чого сформував доволі цікавий та оригінальний погляд на відкуплення, який нагадує часом захоплюючий детектив чи трилер. Проте для вітчизняного богословського середовища Швагер залишається загалом незанимким автором. Цю прогалину заповнює видана у видавництві Свічадо його праця «Чи потребуємо козла відпущення? Насильство та відкуплення у біблійних Писаннях».

Книга містить три розділи, яким передують короткий вступ, а вкінці подаються перспективи й напрямки для подальших студій. У вступі автор доволі переконливо обґрунтовує актуальність свого дослідження та окреслює застосований ним метод. На самому початку

Ярослав Тегза, Закарпатський Християнський Інститут (Хуст, Україна).

він дає зрозуміти, що його шлях іде врозріз із панівною в біблійній науці історико-критичною методологією. Не заперечуючи вочевидь її цілковито, він однак вказує на її суттєві обмеженості, зазначаючи, зокрема, що вона «неминуче спричинює чимраз більш спеціалізовані результати, які, своєю чергою, стають дедалі менш цікавими й значущими для широкої публіки. Ця тенденція спонукає богослов'я до пильної призадуми – якщо в нього є бажання не втратити зв'язок із громадою віруючих. Бо ж воно ризикує досягти цілком протилежного результату, аніж добивається». [17, 18 с.] Особливо його турбує той факт, що проблеми, які виступають на передній план в біблійних історіях часто залишаються проігнорованими і майже повністю відсутні в науковій богословській літературі. Отримавши натхнення в працях Рене Жирара, Швагер пропонує зовсім інший підхід до дослідження біблійного тексту, більш близький до реального життя та реальних проблем, головною з яких, безперечно, на його думку є проблема насильства.

У першому розділі свого дослідження Швагер робить короткий, але доволі ґрунтовний огляд міметичної теорії Рене Жирара. В його представленні особливу увагу привертають до себе два моменти, а саме питання літературної критики та психоаналізу. І це не дивно. Адже Жирар є, насамперед, професором літератури, який у своєму аналізі літературних творів дуже щедро використовує здобутки Фрейда. Однак, якщо Фрейд вважав, що фундаментальною проблемою людської особистості є проблема лібідо та

батьковбивства, які лежать в основі комплексу Едипа, то Жирар рішуче з цим не погоджується, пропонуючи, вочевидь, куди більш переконливе прочитання грецького міфу та творчості Достоевського, які, властиво, і послужили для Фрейда матеріалом для побудови його неоднозначної теорії. Жирар, натомість, стверджує, що ці художні твори говорять радше про проблему жадоби і братовбивства, аніж про те, що хотів бачити в них Фрейд. Швагер підсумовує це так: «Усім міжлюдським взаєминам притаманна тенденція поступово перетворюватися в обопільне насильство, в якому звинувачення йде за звинуваченням, а удар за ударом». [26 с.] І ця схильність є дуже глибоко вкорінена в нашу природу й діє в кожному з нас на несвідомому рівні.

Але чому так стається? Згідно з думкою Жирара причиною цього є механізм мімесису, або, кажучи інакше, *наслідування*, але наслідування в негативному сенсі, себто наслідування іншого в його жадобі, чи то пак, жадоба того, чого жадає інший. Швагер пише про це так: «Жадоба є завжди наслідуванням іншої жадоби, жадобою одного і того самого об'єкта і внаслідок цього невичерпним джерелом конфліктів та суперництва... Де двоє жадають одного й того самого об'єкта, там мусить дійти до конфлікту». [30 с.] Правда в тім, що цей злочасний механізм наслідування, засівши глибоко в нашому естві, нарощує навколо себе клубок заздрості, суперництва, гордості, ненависті та ворожнечі. І все це рано чи пізно неминуче призводить до насильства та братовбивства. І саме жадоба є центром тяжіння всіх цих

руйнівних сил, їхнім, так би мовити, енергетичним ядром. Ну, а найбільш підступна, напевно, її риса полягає в тому, що вона вправно ховається від нас самих, обманює наш розум і визначає наші дії, глибоко зачаївшись у підсвідомому.

Життя в людській спільноті можна уподібнити за таких умов на застілля за пороховою бочкою, яка може вибухнути в будь яку мить і обернути мирне на перший погляд свято в нестримне кровопролиття. І щоб не допустити цього, громада знаходить випадкову жертву, на яку переносить колективну ворожнечу. В своїх ранніх творах Рене Жирар називає це «механізмом козла відпущення». Саме так на його думку народжується ідея жертвоприношення. І що цікаво, цю жертву люди переживають як сакральну. «Однак, те, що жертву сакралізувало їхнє власне колективне перенесення насильства, – для них залишається прихованим». [37 с.] Важливо також зазначити, що йдеться про реальне історичне вбивство, випадково вибраної людини, в історії кожної громади, племені, суспільства, народу. Хтось влучно передав цю ідею дотепним висловом: «На початку було вбивство...»

Виглядає, що теорія Жирара просто ідеально пояснює природу сакрального, яке парадоксально поєднує в собі жах і славу, те що притягує і відштовхує від себе водночас; а також дозволяє достеменно зрозуміти логіку поділу на безпечне профанне і загрозливе сакральне. Справа в тому, що саме сакральна жертва забирає небезпеку із середини спільноти і локалізує її в сакральному просторі. Сакральне

лякає, бо є втіленням наших глибинних страхів перед загрозою насильства, і водночас захоплює та приваблює, тому що «після раптового перетворення взаємних пристрастей у колективний наступ усіх проти одного учасники набувають досвіду миру, подарованого їм у чудесний спосіб». [36 с.]

«Механізм козла відпущення розгадати нелегко». [42 с.] Як уже було сказано, він містить у собі неймовірну здатність ховатись. Він боїться світла і любить жити в темряві. А причина в тому, що він, насправді, не вирішує проблему, а тільки створює ілюзію її вирішення, витісняючи і маскує її за фасадами проєкцій. В цьому сенсі механізм козла відпущення є, очевидно, глибоко аморальним, а отже патологічним явищем як з психологічного так і з релігійного поглядів. Бо ж він не усуває насильство, а тільки завальовує його. «Насильство так спритно приховує свої власні вчинки, що жодна людина не може викрити його власним генієм». [54 с.]

І тут з усією гостротою перед нами постає феномен Об'явлення, який згідно з теорією Жирара усе виводить на світло. На його думку, євангельська історія про смерть і воскресіння Христа, як ніщо інше, прямо і недвозначно викриває міметичну структуру жадоби та механізм насильства. І це вочевидь створює шалену напругу, адже люди ненавидять світло і примружують свої очі та затуляють вуха, щоб часом не побачити і не почути страшну і викривальну для них істину. Інтуїція Жирара, як бачимо, надзвичайно гармонійно вписується в основну проблематику біблійних оповідей. Тому,

на думку Шваґера, «якщо Жирарова претензія правильна, то його теорія мусить привести до нового й вірогіднішого розуміння біблійних текстів». [55 с.]

Саме цим і займається Шваґер у другому й третьому розділах свого дослідження, зупиняючись спочатку на Старому Завіті, а потім прочитуючи тексти Нового Завіту через призму теорії Жирара. Особливої уваги заслуговують тут наступні спостереження автора. Передусім вражає те, що він зумів показати наскільки тема насильства наповнює собою сторінки Писання. «Так часто, як про насильство, [в ньому] не згадано про жодне інше людське заняття або пережиття – ні про царину праці й господарки, ні про сім'ю і сексуальність, ані про природознавство і знання. Здається, біблійних авторів найбільше вражав і пригнічував той досвід, що люди взаємно вбивають одне одного». [61 с.] Аналізуючи тексти псалмів, він пише, що «кожен злочин, що його коять люди, є насильством. Нічого іншого вони не роблять». [64 с.] А «всі слова, якими описані їхні погані вчинки, вказують на загальний напрям насильства: лють, задрощі, замішання, неспокій, страх перед смертю, пересердя і сварка... Злочини народів завжди одні й ті самі: черствість серця, пиха і насильство». [65 с.] Врешті, він приходиться до невтішного висновку, що біблійні тексти містять явну тенденцію до універсалізації цієї проблеми: «З одного боку, всі міжлюдські провини зведено до терміну «насильство». З другого боку, з прагнення до насильства не виключено жодну людину». [66 с.]

Ідучи далі, Шваґер пропонує також оригінальне трактування Божественного покарання. Він наполягає на тому, що «завжди, коли [в Святому Письмі] мова йде про Божий гнів і божественну помсту, там конкретно маються на увазі такі діла між людьми, через які насильники взаємно себе карають». [78 с.] А ті поодинокі тексти, в яких Ягве безпосередньо вчиняє насильницькі каральні дії, на його думку є рудиментами архаїчних проектувань наших агресивних фантазій на козла відпущення. Тому в прогресії біблійного Об'явлення ми бачимо поступове витіснення цих уявлень зовсім іншою логікою, а саме: «людська ехидність вражає Бога, і Він у Своему гніві напускає людей на людей... Як тільки Він залишає людей самих, вони починають винищувати одне одного... Коли Бог віддає людей на волю їхнього запеклого серця і вони діють за власними планами, тоді не виникає нічого доброго... Позбавлення близькості до Бога з усіма наслідками цього – ось кара Бога». [78-80 с.] Підсумовуючи свою думку, Шваґер пише: «Біблійна праісторія не дає теорії. Але вона дуже ясно описує ставлення Бога до насильства. Бог погрожує грішній людині смертю. Але через це сам Бог ані трохи не стає насильником. Він тільки позбавляє винуватих Своєї присутності. А в такому світі, над яким уже не сяє Його лик, праця і вагітність стають тяжкими, і людина готова вбивати людину. Кара полягає в тому, що Бог віддає людей схильностям їхніх сердець. Вони ж самі себе взаємно карають і ховаються від Його обличчя. Бог тому захищений, що насильники самі ховаються від Нього». [81 с.] Цим

самим він виявляє перспективу, яка повністю розкриється тільки в Новому Завіті, а саме ототожнення богоборства та братовбивства.

Зіставляючи ключові положення Жирарової теорії з текстами Святого Письма, Швагер все більше відкриває її узгодженість з біблійною логікою. Це стосується зокрема проблеми суперництва і ревнощів. Подібно «як теорія Жирара, так і старозавітні Писання бачать корінь гріха й насильства в заздрощі й ревнощах». [84 с.] Це можна явно простежити в одній з головних проблем Біблії – ідолопоклонстві. «Ізраїль ходив за чужими божками не просто з теоретико-богословських міркувань. Навпаки, в багатьох текстах яскравими словами вказано на безмірну жадобу». [87 с.] Також і бажання мати царя, як в інших народів є напряду пов'язане із ходінням за чужими богами. Ізраїль «хотів бути таким, як усі інші народи, бо захоплювався їхньою військовою силою. Успішні зразки збудили його власне бажання». [89 с.] Ну і в самій історії гріхопадіння саме жадоба посідає центральне місце: «мімесис відіграв вирішальну роль у виникненні бажання. Він пробудив глибше жадання і покегував ним». [89 с.]

Невід'ємною частиною біблійної проблематики є пророча критика культу. І саме в ній Швагер пропонує бачити розвінчування у світлі Об'явлення сакральних проєкцій древніх ізраїльтян. «Сакральні обряди приховували від їхнього сумління те, що вони проливали «кров невинних». Їхня свідомість підказувала їм, що вони роблять божеству якусь надзвичайну

послугу, хоча насправді відбувалось щось зовсім інше... В тих уявленнях, які супроводжували жертвні акти, правди не віднайти. Навпаки, сакральні уявлення заслонювали жертвувачам якраз те, що вони чинили насправді. А насправді перебували вони в колективній ілюзії. Вони фактично проливали кров і при цьому вважали, що роблять Богові послугу». [99 с.]

Ну і врешті образ праведника, оточеного зусібіч нечестивими людьми, який так яскраво присутній на сторінках Біблії, є напрочуд співзвучним із Жираровою візією колективного перенесення насильства на випадкову жертву. Невинний «повсякчас протистоїть не поодиноким ворогам, а має справу з «натовпом злочинців»... Він оточений з усіх боків. Натовп узая його в коло. Людська допомога безнадійна. Тільки Бог може вихопити його з безодні». [108 с.] Ця картина набуває вселенського масштабу, коли в коло нечестивих потрапляє Ізраїльський народ. Втім, і це особливо важливо, в цій ситуації у людей є свої задуми, а в Бога Свої. «Вони планують спустошення Єрусалиму як славне діло», [108 с.] але, насправді, це Бог збирає їх на суд, щоб викрити і подолати механізм насильства. Неочікувано для всіх Він втручається в ситуацію, що склалася, і об'являє Свою славу. Він діє через слово і очікує не жертвоприношень, а відкритого вуха, що призводить до справжнього подолання зла і створення нової постави, яка проявляється у вірі, надії й любові. Об'являючись, Він збирає новий народ. «Коли Бог визволяє гноблених людей від ворогів, Він рівночасно збирає їх наново». [122 с.]

Логіка проста: без Бога люди віддаються насильству і взаємно вбивають одні одних, коли ж приходить Бог, відбувається вилиття Його Духа і настає мир. І ключову роль в цьому Об'явленні відіграє таємнича постать страждучого Господнього слуги, на якого звалюється все насильство світу і заразом зупиняється на ньому. Всі лиходійства людей переслідують його фізично і морально, але саме це призводить до нового і нечуваного об'явлення Бога. Він є Камінь, що його відкинули будівничі, але який став головним на розі.

Всі лінії Об'явлення, накреслені в Старому Завіті, знаходять своє завершення і сплітаються воедино в долі Ісуса, герменевтичним ключем до якої Швагер пропонує вважати притчу про злих виноградарів. «У новозавітних Писаннях вислову про відкинутий камінь фактично надається, як і вважає Жирар, центрального значення». [147 с.] Ця узгодженість Жирарової теорії з євангельською розповіддю вражає. Сповідання Ісуса про зруйнування Єрусалиму та скандал навколо храму, картання релігійних провідників, що загрузли у брехні та насильстві, провокація Своєю ненасильницькою поставою безпідставної ненависті до Себе, викриття вбивчого духу хибної релігійності та об'явлення Себе врешті-решт Сином Божим, що зіграло вирішальну роль у Його розп'ятті, доводить усю попередню історію Святого Письма до своєї вершини та надає їй нечуваної універсальності та цілковитої есхатологічної довершеності. Все насильство світу концентрується навколо Ісуса і виявляє свою мерзенну сутність в нарузі над Богом, що став

людиною. Також нового забарвлення у світлі теорії Жирара набуває дискусія про Закон і благодать. Буква, що вбиває, про яку говорить апостол Павло розуміється тепер цілком буквально. До зустрічі з Христом «дух засліплення і брехні так сильно полонив його, що він навіть убивство вважав за приемний Богові вчинок... Буква закону справді спонукала його до вбивства». [163 с.]

Ісус «сповіщає правдивий мир не як людське діло, а як Царство Боже», [165 с.] запрошуючи водночас до правдивої співпраці з Божим визволяючим діянням. Він закликав до радикального прощення та непротивлення злу насильством. На противагу мімесису Він кличе до послідовництва. «Стосунки «учитель – учень», які постійно містять загрозу впасти в суперництво, Він перетворив у взаємини чистої дружби». [175 с.] А намагання Ісуса наново зібрати людей, які здавалось би зазнали поразки, отримують успішну реалізацію саме завдяки цій удаваній поразці на хресті. В такий спосіб хрест стає центром і серцевиною біблійного Об'явлення, а отже дієвим і ефективним актом відкуплення, що раз і назавжди звільняє людину від тиранії гріха і насильства. Ісус бере на Себе гріх світу, Він є один за всіх, а отже гріхи багатьох були перенесені на Нього. «Отож, справжня проблематика християнської науки про відкуплення полягає в тому, як саме треба розуміти це перенесення? Хто накидав гріхи багатьох на одного святого? Яким чином це сталося?» [196 с.]

Рішуче не погоджуючись із теорією сатисфакції та наполягаючи на цілковитому видаленні з християнського

богослов'я всякої думки про відплату, Швагер пропонує вкрай несподіване пояснення механізму відкуплення. «Бог не потребує сатисфакції, але людину треба витягнути з її в'язниці, щоб вона стала спроможною прийняти чистий дар випереджувальної любові... Не Бога треба вгамовувати, а людей треба ізбавити від їхньої ненависти. Вони вже не повинні чинити нерозка-яного опору, а мусять піддатися Божій вербувальній любові і дати себе визволити від власної злоти. Але яким чином стається це визволення? Перенесенням гріхів багатьох на одного безгрішного. А як здійснюється це перенесення?» [199 с.]

І тут починається найцікавіше. Як це не парадоксально, але саме потребу в козлі відпущення, на якому люди розряджають свою схильність до насильства, Бог використовує, щоб досягти справжнє визволення людини. З любові до людей Він дає людям Свого Улюбленого Сина в жертву, на яку вони могли б звалити свою злобу. Отож, висновок Швагера такий: «Саме через універсальне збирання юрбою й відбулося перенесення гріхів усіх на одного святого. Заступництво є чимось більшим, ніж просто юридичним визначенням. Ісус міг померти за всіх, тому що раніше всі повернулися проти Нього. Всі об'єдналися проти Нього і через розп'яття на хресті реально перенесли на Нього свою злість на Бога і своє жадання вбивати». [200 с.] І далі, розвиваючи свою думку, він додає: «Гріхи всього світу скупчилися проти «улюбленого Сина» і розрядилися на Ньому. Але від Нього це універсальне лихо не повернулося на голови численних

злочинців. Навпаки, цей колективний злочин Він цілковито взяв на Себе і в Своему власному тілі перемінив його Своєю ненасильницькою і вибачливою любов'ю. Водночас він поклався на Того, Хто судить справедливо. Однак суд Отця виявився в тому, що Він, хоч і дав гріхові діяти в усій його повноті, але у своїй бездонній доброті відмовився від того, щоб зарахувати його людям». [202,203 с.] Люди застосували до Ісуса свій лукавий і патологічний механізм козла відпущення, але Бог обернув їхнє зло на благо для багатьох, подібно як це сталося колись в історії патріарха Йосифа. «Отець вихопив у смерті Того, на Кого були звалені всі гріхи і насильство світу, і зробив Розп'ятого, відповідно до Його самопожертви, джерелом життя для багатьох. Камінь, який відкинули будівничі, став наріжним. Услід за найгіршим насильством світу не йшов протиудар відплати; навпаки, назад потекли ріки вибачливої любові». [203 с.]

Отож, як саме на думку Швагера діє механізм відкуплення? Його відповідь конкретна і проста: «В акті спасіння любляча самопожертва стає ефективною тільки через колективне відкинення. Ісус міг умерти за всіх, бо насамперед усі зібралися юрбою *проти Нього*». [203 с.] Підсумовуючи сказане, він ще більше розкриває свою думку і буквально ошелешує нас нею: «Бог дозволяє людям діяти згідно з їхнім таємним бажанням. Посилаючи свого Сина, Він створив навіть передумови для того, щоб прихована злість на Нього могла обернутися у відкриту ненависть. Він ізбавив людей тим, що дав їхнім злочинам роз-

винутися до zenіту їхнього зіпсуття, але вже не допустив, щоб ці злочини повернулися назад на злочинців. Після того як люди звалили свої потаємні жадання на Ісуса, від Убитого і Воскреслого могла потекти назад в їхні душі любов – та любов, яка вже їх у жодному разі не насилувала. Сталося те, чого жодна людська фантазія не змогла б вигадати: закон помсти став законом спасительної любові. Прокляття відплачено благословенням. На змову ненависти відповідь прийшла через вилиття струменя любові». [204 с.]

Завершальні міркування Шваґер присвячує природі Божого гніву, який на його думку «виражається в тому, що [Бог] до кінця поважає навіть збочене і пристрасне поведження і таким чином полишає людей на їхнє взаємне покарання і самознищення». [205 с.] Переконливо доводячи, що «розлад людських взаємин, що впливає із боговідступництва, досягає свого апогею у братовбивстві», він говорить, що «квінтесенція Божого гніву – це те, що Бог поважає людське поведження аж до його останніх і гірких наслідків». [205 с.] А великі й кроваві образи Божественного гніву із книги Об'явлення він пропонує тлумачити як насильницькі дії самих людей, зазначаючи, зокрема, що «Словом Божим або, образно кажучи, мечем, що виходить із уст Божих, викривається прихована злість на Бога і таємна насильницька діяльність. Звістка про безмежну любов діє у світі як суд, бо вона глибоко представляє людей самих собі. Той, що «топче винотоку з вином мстивої люти Бога», є не хто інший, як те ягня, що прийшло не різати, а

щоб самому бути зарізаним». [208 с.] Автор підводить ризику під своїми роздумами такими словами: «Бог віддає злочинців їхній власній жадобі з усіма неминучими наслідками. Слово Боже є словом безмежної любові і водночас суду через те, що воно викриває підспудні думки і ставить людей перед вибором: або допустити перемогу над своїми власними злими нахилами, або стати приреченим на безжалісне (обопільне) самопокарання». [208 с.]

І насамкінець свого дослідження автор розглядає в світлі теорії Жирара плоди відкуплення, а саме вилиття Духа і створення нового Божого народу, в якому діють від тепер засади любові, а не механізми мімесису й насильства, принципи служіння, а не домінування, закони прощення, а не помсти.

І ще один важливий момент, який обов'язково необхідно зазначити. Виростаючи з літературної критики та інтуїції психоаналізу, теорія Жирара може сприйматися як суто соціальна теорія. Однак, дослідження Шваґера надає їй неймовірної богословської глибини. Аналізуючи біблійні тексти, Шваґер блискуче показує, що всяке насильство є в своїй суті прихованою ненавистю до Бога, себто має богословську, а не суто антропологічну природу. Інакше кажучи, кожна людина приховує в собі, викликані заздрістю, таємну ненависть до Бога і прагнення вбити Його, що неминуче виливається в насильстві щодо ближнього. І це ото-тожнення невидимого Бога і видимого ближнього знаходить ідеальне підтвердження в христології та моральному навчанні Нового Завіту. Адже саме в безпідставній ненависті нечестивого

натовпу до Ісуса богоборство та братовбивство виявляються тотожними поняттями, які зливаються воедино в акті боговбивства. Саме через це дослідження Швагера нагадує собою кримінальне розслідування, а богослов уподібнюється до детектива, який викриває злочин і ловить вбивцю. Але не для того, щоб покарати його, але врятувати, привівши до покаяння та внутрішньої переміни.

Наприкінці свого дослідження автор накреслює ряд перспектив. Усвідомлюючи всю революційність своїх висновків він задає справедливе запитання: «Якщо представлена тут інтерпретація біблійних Писань виглядає очевидною, то напрошується питання, чому настільки виразний підхід не відкрили раніше. З точки зору Жирара, відповідь однозначна. Здатність насильства приховувати свою справжню суть є такою великою, що могла спокусити і християн до того, щоб знову однобоко читати насправді недвозначні тексти». [215 с.] Така відповідь є серйозним викликом, адже вимагає мужності, щоб читати біблійні тексти в пророчому ключі, який часто суперечить нашим звичним ідеологічним стереотипам та кліше. На думку Швагера, християни замість того, щоб у світлі своїх священних текстів розгадати механізм козла відпущення, самі піддалися спокусі й створили нових козлів, щоб завуалювати свою власну схильність до насильства і перекласти на них відповідальність за свої злочини, а саме на євреїв, які вбили Христа, на Адама з його первородним гріхом і на покоління занашаних людей, що житимуть перед кінцем

світу. Однак, належне усвідомлення універсальної природи людської схильності до насильства змушує визнати, що «всі судження про фарисеїв та юдеїв стосуються такою самою мірою й християн, поки вони цілком не звернуть свої серця до Бога незбагненої, ненасильницької любови». [216 с.] Своєю чергою тлумачення кари за гріх саме як насильницької смерті, а не просто припинення біологічного життя повертає належне місце особистій відповідальності кожної людини і не дозволяє перекладати її на доісторичного родоначальника. А розуміння останніх днів, як таких, що вже розпочалися з приходом Христа, унеможлиблює витіснення правди про насильство з нашого сьогодення в часи якогось гротескного покоління перед кінцем світу. Ну і нарешті інтерпретація Об'явлення, як есхатологічного викриття насильства, жадоби та ворожнечі, що здійснюється через прихід Божого Царства служить потужним джерелом очищення та переосмислення природи влади в церкві та методів поширення Божої справи в світі.

Що ж, праця Раймунда Швагера вражає своєю переконливістю та пророчою проникливістю. Вона містить потужний герменевтичний потенціал і має очевидний прикладний характер. Її актуальність для українського суспільства та вітчизняного академічного середовища зокрема, залишається невичерпаною, особливо в контексті драматичних подій Революції гідності, гострого протистояння антагоністичних політичних сил в українському суспільстві та брутальної війни, яку Росія розв'язала проти України.